

Beszélő könyvek

Dialogikus olvasás, paratextusok és reklám 1500 körül

Liber loquitur:

*Parvus ego, atque ingens, duo sunt contraria mecum,
Utilitate ingens, pondere parvus ego.*

A könyv beszél:

*„Kicsi vagyok, és hatalmas, két ellenkező véglet van bennem,
mert hasznom hatalmas, de terjedelmem csekély.”¹*

Amikor a nem túl közismert francia humanista, François Dubois d’Amiens kiadta *Poétikáját* 1516-ban – mintegy húsz oldal terjedelemben összegezve a költészetten szabályait – Joannes Vaccaeus, barátja és egyúttal a kötet kiadója az előbbieken idézett disztichonnal próbálta kidomborítani a kötet érdemeit. Vaccaeus a címlapon elhelyezett epigrammában mindenekelőtt azt az ellentétet kívánta kiemelni Dubois könyvében, amely a terjedelem rövideége és a tartalom gazdagsága között feszül. A rövid vers kitüntetett, címlapon levő pozíciója is azt sugallja, hogy épp emiatt az ellentét miatt lesz érdemes az olvasóknak a könyvet megvásárolni, illetőleg elolvasni.

Jóllehet Vaccaeus epigrammája csak Dubois könyvére vonatkozik, könnyen alkalmazhatnánk ugyanezt az ambivalenciát a régi könyvek paratextusaiban megjelenő rövid költemények teljes korpuszára is: Igaz, hogy ezek a paratextuális költemények általában rövidek, költőileg nem túl eredetiek, és rengeteg topikus, sablonos elemet alkalmaznak; de abból, hogy a 15. század végétől szinte minden nyomtatvány élén (és gyakran a végén is) találunk belőlük, joggal következtethetünk arra, hogy mind a szerzők, mind pedig a könyvek kiadói elsőrangú fontosságot tulajdonítottak megjelenésüknek.

¹ A második kiadásból idézem: François Dubois d’AMIENS, *Poetica*, Badius, Paris, 1520, A1r. A szerzőről Johannes Vaccaeusról lásd Joannes VACCÆUS, *Un professeur poète-humaniste. Joannes Vaccaeus La Sylve parisienne (1522)*, kiad. Perrine GALAND-HALLYN – G. ANDRÉ-BERGÈRE, Droz, Genève, 2002.; François Duboisról Marie-Madeleine de la GARANDERIE, *François Dubois = Contemporaries of Erasmus*, szerk. Peter G. BIETENHOLZ, Toronto UP, Toronto, 1985, 408.; Louise KATZ – Olivier PÉDEFLOUS, *François Dubois = In spinis collige rosas*, Brepols, Turnhout, 2012 (sajtó alatt).

Az alábbiakban azt a kérdéskört próbálom körüljárni, hogy mitől lehetnek ilyen népszerűek ezek a versek a 15. század végén, milyen hagyományokból indultak ki a verses paratextusok, és milyen funkciót tölthettek be a szerzők, kiadók és olvasók közti kommunikációban. A számtalan különböző műfaj-típus közül elsősorban azokról a költeményekről szólok, ahol maga a könyv beszél az olvasóhoz, azaz „libellus loquitur”.

Minden reneszánsz irodalomtörténész jól ismeri a verses paratextusok műfaját. Szinte minden nyomtatott könyvben találunk legalább egy-két bevezető költeményt az első oldalakon, de nagyon gyakran a könyv végén is szerepelnek ehhez hasonló funkciójú versek, közvetlenül a kolofón előtt.² Ennek ellenére általában mégsem szentelünk nekik annyi figyelmet, mint más, megszokottabb paratextustípusoknak, például a címlapoknak, dedikációknak, előszavaknak,³ vagy glosszáknak, hiszen ezekhez képest sokkal kevesebb tényező, irodalomtörténetileg megragadható információt tartalmaznak a kiadás körülményeiről. A versek ezzel szemben sokkal általánosabb tartalmúak, közhelyesebbek, és gyakran az az olvasó benyomása, hogy csak a kiadás előtt az utolsó pillanatban illesztették őket a könyv elejére, és improvizált jellegük arra is utalhat, hogy keletkezésük egyik fő oka az ívfűzet kitöltése lehetett.

A verses paratextusok legtöbbször az olvasót szólítják meg, feladójuk pedig gyakran a szerző, a kiadó, a nyomdász vagy egy barát, akik általában arra kérik az olvasót – vagy éppen a kiadási folyamat fent említett szereplőinek bármelyikét –, hogy segítsenek megvédeni a művet a bírálóktól és a rágal-mazóktól. A szigorú ókori filológus, Zoilus (Homérosz kritikusa, akit halálal büntettek állandó kritikái miatt) talán sosem szerepelt annyiszor az irodalomban, mint a 16. század eleji paratextusokban; de a szemöldök-összehúzó Cato is visszatérő alak ezekben a költeményekben, gyakran többes számban

² A paratextusokról általában lásd Gérard GENETTE, *Seuils*, Seuil, Paris, 1987. A 16. századi paratextusokból sokat összegyűjtött és elemzett Karl SCHOTTENLOHER, *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*, Aschendorff, Münster, 1953.; A párizsi Europa Humanistica sorozat a reneszánsz paratextusok kutatását tűzte ki célul, lásd különösen eddig megjelent francia köteteit: *La France des humanistes. Hellénistes*, I., szerk. Jean-François MAILLARD – M. PORTALIER – J. KECSKEMÉTI – C. MAGNIEN, Brepols, Turnhout 1999.; *La France des humanistes. Hellénistes*, II., szerk. Jean-François MAILLARD – Jean-Marie FLAMAND, közrem. Marie-Elisabeth BOUTROUE – Luigi SANCHI, Brepols, Turnhout, 2011.

³ Lásd Marco PAOLI, *La dedica. Storia di una strategia editoriale. Italia, secoli XVI–XIX*, Maria Pacini Fazzi, Lucca, 2009, 11–33.; Furio BRUGNOLO – Roberto BENEDETTI, *La dedica tra Medioevo e primo Rinascimento. Testo e immagine = I margini del libro. Indagine teorica e storica sui testi di dedica. Atti del convegno (Basilea, 21–23 novembre 2002)*, kiad. Maria Antonietta TERZOLI, Antenore, Roma–Padova, 2004, 13–54.

(*superciliosi Catones*). E versek fő funkciója természetesen az, hogy az olvasónak ajánlják a könyvet, felsorolva tudományos erényeit és erkölcsi hasznát. Gyakran előfordul a toposz, hogy a versek szembeállítják a könyv kedvező árfekvését tartalmi gazdagságával, vagy rövid terjedelmét a közvetített tudás nagyságával.

Az aposztrophé és a prozopopeia retorikája által rendkívül képlékeny és kreatív beszédhelyzetek hozhatók létre ebben a szituációban. Nemcsak a szerző, a barát, a kiadó beszélhet az olvasóhoz, hanem ugyanők megszólíthatják egymást is, vagy éppen a könyvet, és ahogy már fentebb láttuk, gyakran a könyv is megszólal, és bárkit megszólíthat, aki szerepet játszik a könyv létrehozásának és az olvasásnak a folyamatában. Még a könyv témája,⁴ vagy az éppen publikált komédia főszereplője⁵ is buzdíthatja az olvasót, hogy vegye kezébe a művet. Előfordul, hogy egy kisméretű kötetben ezek a verses paratextusok akár a könyv teljes terjedelmének az egynegyedét, vagy egyötödét is kiteszik.⁶ Az olvasónak szinte az a benyomása támad, hogy az író barátai közé keveredett, és épp egy baráti vita kellős közepébe került: a verses paratextusok egy diskurzus- és vitaközeget teremtenek a könyv körül. Ezek a versek tulajdonképpen a könyv olvasóközönségét, a tipikus olvasói pozíciókat hozzák létre magában a könyvben anélkül, hogy el kellene olvasnunk a publikált szöveget. Ugyanakkor ez az olvasóközönség, amelyet a paratextusok diskurzusa hoz létre, látványosan zártkörű társaság: a mintaolvasói szerepeket az eljövendő olvasók számára a beavatottak, a közeli barátok teremtik meg, és ezzel próbálják felkelteni azok érdeklődését, akik még nem vásárolták meg a könyvet, és nem csatlakozhattak a bennfentesek köréhez.⁷

⁴ Lásd pl. *Hexastichon Magistri Pauli Hug quo Philosophia moralis lectorem alloquitur* = Jacques LEFÈVRE D'ÉTAPLES, *Compendiaria in Ethices Aristotelis introductio*, Winterburger, Vienne, 1501, 2r. Azaz maga a Természetfilozófia szólítja meg a bécsi egyetemi hallgatókat Paulus Hug versében.

⁵ Veit Werler nevezetes *Miles gloriosus*-kiadásában maga a hetvenkedő katona beszél az olvasóhoz: PLAUTUS, *Miles Plautina*, kiad. Vitus VUERLERUS, Leipzig, 1514, 1r („Vitus Vuerlerus Militem loquentem fecit”). Werler egy másik kiadásában Horatius beszél a paratextusban („Horatius loquitur”): Friedrich RITSCHL, *Veit Werler als Leipziger Dozent und die Leipziger Plautusstudien im Anfang des sechzehnten Jahrhunderts = Kleine philologische Schriften*, Teubner, Leipzig, 1879, 40–92, itt 73., 76–77.

⁶ Például Giovan Battista Pio magyar tanítványai segítségével kiadott verseskötetében: *Elegidia*, Benedetti, Bologna, 1509, a1r-a7v, X2v-X3v, Y3v-Y7v.

⁷ A reklám szerepére a paratextusok létrejöttében (16. század végi kontextusban) lásd Paul J. Voss, *Books for Sale. Advertising and Patronage in Late Elizabethan England*, *The Sixteenth Century Journal* (29) 1998, 733–756.; Michael Baird SAENGER, *The Birth of Advertising = Printing and Parenting in Early Modern England*, szerk. Douglas A. BROOKS, Ashgate, Aldershot, 2005, 197–220.; Michael Baird SAENGER, *The Commodification of Textual Engagements in the*

A „*Libellus loquitur*”, a „Könyv beszél” az egyik legnépszerűbb típusa ennek a műfajnak. Ahogy első példánkban is láttuk, ezekben a versekben a könyv megszemélyesül, és egy olyan üzenettel szólítja meg az olvasót vagy éppen a szerzőt, amely egyfajta használati utasításként szolgál a könyv számára. Ahhoz, hogy kimerítően leírassuk e költeménytípus elterjedtségét, olyan széleskörű kutatásra lenne szükség, amely kiterjed az ós- és régi nyomtatványok teljes anyagára. A rendelkezésre álló katalógusok (mint a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* vagy az *Incunable Short Title Catalogue*) sajnos nem írják le rendszeresen és részletesen a kötetek praelimináriáit. Ezért a következőkben csak szubjektív merítés, mintegy negyven általam összegyűjtött költemény alapján beszélek a műfajról.

A nagy és hirtelen jött népszerűség okairól nehéz lenne számot adni anélkül, hogy röviden kitérnénk a műfaj eredetére. Az olvasó és a könyv közti fiktív dialógus a dedikációs retorika antik hagyományából eredeztethető. Catullus és Statius is használják a könyvhöz szóló szerzői aposztrophét, de elsősorban Ovidius és Martialis költeményei lesznek meghatározóak a „*Libellus loquitur*” reneszánsz műfaji hagyománya számára. Ha voltak is hasonló jellegű hellenisztikus költemények, amelyek mintául szolgálhattak a latin költők számára, Ovidius vált a 15. századi humanista kiadók és költők legfőbb inspirátorává ezen a téren. A *Szerelmek* kezdetén nem is egy, hanem egyenesen három könyvet találunk, akik egyszerre szólítják meg az olvasót, és azt mesélik el, hogyan szerkesztette újra a költő a kötetét úgy, hogy az öt eredeti könyvből csak három maradt:

Qui modo Nasonis fueramus quinque libelli,
tres sumus; hoc illi praetulit auctor opus.
ut iam nulla tibi nos sit legisse voluptas,
at levior demptis poena duobus erit.
(Ovidius: *Amores*, I)

Eddig öten voltunk Nasónak könyvei; most már
Három a számunk, így jobban ítéli a művét;
Mert noha élvezetet most már ez a könyv nemigen nyújt,
Ennyivel is kevesebb bánthatom éri utóbb.⁸

English Renaissance, Ashgate, Aldershot, 2006, 1–11., 72–76. Saenger tézise szerint a reklámot a könyvnyomtatás teremtette meg.

⁸ OVIDIUS, *Szerelmek*, ford. GAÁL László, Budapest, Akadémiai, 1961, 15. Gaál fordítása nem pontos: a megszemélyesítést kiiktatja a 3–4. sorból, ahol egyébként a latinban az olvasó rövidebb szenvedéséről, nem a könyv csekélyebb büntetéséről van szó.

BESZÉLŐ KÖNYVEK

A pályakezdő *Szerelmek* után Ovidius újra felhasználta a „*Libellus loquitur*” retorikai trópusát: ekkor azonban már egy életrajzilag is értelmezhető beszédhelyzetet teremtett meg ezzel. A Tomiba száműzött költő, miután a „*carmen et error*” miatt el kellett hagynia sikereinek színhelyét, Rómát, ezzel a meg személyesítő alakzattal reprezentálta, hogy ő maga nem, csak könyve térhet vissza az Urbsba. Csak a könyv léphet dialógusba a római olvasókkal, miközben csendesesen sejteti a költő megbánását szemérmetlen, szerelemre tanító költeményei miatt:

Missus in hanc uenio timide liber exulis urbem
da placidam fesso, lector amice, manum;
neue reformida, ne sim tibi forte pudori:
nullus in hac charta uersus amare docet...
(Ovidius: *Tristia* III, 1: *Lectorem liber alloquitur*)

Félénk számkivetett bús könyve vagyok, hazajöttem,
fáradt vándornak nyújtsd ki baráti kezéd!
Olvas és sose félj! Szégyent rád nem hozok én már:
vessoraiban nincs kéj, bujaság, szerelem.⁹

Ovidiust követően Martialis használta ugyanezt a prozopopeiát több alkalommal is epigrammái közt. Az 1. könyv egyik epigrammájában (I, 70) Proculushoz irányítja versét, pontosan megadva az útvonalat, ahol a címzett házát megtalálja, és mikor bekopogtat hozzá, a beszélő epigramma szájába adja azt is, hogy mivel kell exkuzálnia a költőt, aki saját maga helyett csak versét küldte. Az *Epigrammák* 10. könyve szintén apologetikusan indul: a kötetkezdő költemény a könyv nevében elnézést kér azért, hogy a *liber* ilyen hosszú és unalmas, és megoldást is kínál a problémára: olvassunk belőle csak keveset.

Si nimius videor seraque coronide longus
Esse liber, legito pauca: libellus ero.
Terque quaterque mihi finitur carmine parvo
Pagina: fac tibi me quam cupis ipse brevem.¹⁰

⁹ OVIDIUS, *Keservek. Tristia*, ford. ADAMIK Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, 2002, 53.

¹⁰ Az *Epigrammák* 10. könyvét egy másik, ezúttal a könyvet megszólító verses paratextus keretezi: „I nostro comes, i libelle, Flavo / Longum per mare, sed faventis undae, / Et cursu facili tuisque ventis / Hispanae pete Tarraconis arces...” (X, 104.)

Ha úgy tűnik, hogy hosszú könyv vagyok,
és sokára jön csak a záró sorminta,
olvass keveset: és máris könyvecske leszek.
Három-négy rövid versem is elfér egy oldalon:
tégy olyan rövide, amilyenné szeretnél.¹¹

Az exordium-topikának itt is ugyanaz a gyakori, és jellegzetesen alexandriai, a kallimakhoszi rövidség esztétikáját („μέγα βιβλίον μέγα κακόν”, „a hosszú könyv nagy szenvedés”) tükröző témája tér vissza, amelyet Ovidius *Szerelmeiben* is láttunk.

Ahhoz képest, hogy a 15–16. századi nyomtatványokban milyen gyakran találkozunk ezzel a megszemélyesítő trópusal, a műfaj ókori hagyománya meglehetősen szerénynek mondható.¹² Bár Ovidius és Martialis központi szerepet töltöttek be a humanista irodalmi kánonban, nehéz lenne a „Libellus loquitur” sikerét csak nekik tulajdonítani. Az imitáció, az irodalmi mintakövetés nyilvánvalóan szerepet játszott abban, hogy az inkunábulumok és a korai nyomtatványok paratextusaiban feltűnik ez a műfaj, de – mint látni fogjuk – a versek topikája jelentősen átalakul, és arról árulkodik, hogy a versbeszédnek ez az ókori toposza alapvetően más jellegű üzenetek közvetítésére lesz felhasználva.

Ovidius és Martialis költeményeinek fő témái – ahogy fentebb is láttuk – jellegzetesen alexandriai ihletésűek: az önirónia és a könyv terjedelme miatti apológia is a kallimakhoszi kisköltészet hagyománya. Mindkét tárgykört, a könyv értékét, és a könyv terjedelmét is gyakran megemlítik a könyvet beszéltető reneszánsz költemények is. Azonban a versek témáját, esztétikai preferenciáját alapvetően megváltoztatja az a publikum, akihez a vers eljuthat, és az a médium, ami a verset hordozza. Míg az alexandriai kisköltészet alapvetően az elit olvasóközönség szűk körű elismerését célozta meg, akikhez – legalábbis az irodalmi fikció szerint – személyes küldeményként, egyedi-címzett papirusztekercsen érkezett a szöveg, a reneszánsz idején a könyv-

¹¹ A vers nem szerepel az újabb magyar Martialis-antológiákban (Adamik Tamás, Csehy Zoltán), Csengery János 1942-es változata helyett a pontosság kedvéért saját prózai fordításom közlöm. A további prózai fordítások is tőlem származnak.

¹² Az ókori beszélő könyvekről összefoglalóan lásd még Peter BING, *The Well-Read Muse. Present and Past in Callimachus and the Hellenistic Poets*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988, 29–35., 58–63. Arról az elképzelésről, hogy Apuleius *Aranyszamarának* elbeszélője is maga a könyv, lásd Stephen J. HARRISON, *The Speaking Book – The Prologue to Apuleius' Metamorphoses*, *The Classical Quarterly* (40) 1990, 507–513.

BESZÉLŐ KÖNYVEK

nyomtatás folyamata, a vállalkozás piaci jellege, és az egyediség helyett a minél nagyobb példányszám elérésének célja az ellenkezőjére fordítja e költemények üzenetét. Az *Epistolae Caroli* paratextusa,¹³ az egyik legkorábbi reneszánsz „beszélő könyv” (1480 körül), amelyet találtam, jól mutatja be azt a hatalmas távolságot, ami ezeket a reneszánsz paratextusokat elválasztja az ókori előzményektől. Az *Epistolae Caroli* egy formulárium, azaz egy levélmintagyűjtemény, amely a segítségkéréstől a szerelemig számos tipikus humanista élethelyzetre tartalmaz ékesszóló formaleveleket; egy olyan segédkönyv tehát, amelyre minden írni tudónak szüksége lehet. A számos kiadásban megjelent gyűjteményt II. Pius a *Szerelem orvosságáról* írt levele (itt: *Tractatus de remediis amorum*) zárja, és ezt követően szólítja meg a kötet az olvasót:

Liber alloquitur studiosum lectorem.
Cartarum numero noli estimare libellum,
Sum pelago maior utilitate liber.
Aptus sum pueris, aptus juvenilibus annis:
Ex parvis agris quantus acervus erit!
Si docte ad doctos optabis scribere amicos,
Materiam, stilum, cunctaque docta dabo.
Ergo age: quid dubitas parvo ere evadere doctus;
Nil melius docto novimus esse viro.

A könyv megszólítja a szorgalmas olvasót:
Ne az oldalak száma alapján becsüld a könyvet,
mert nagyobb a hasznom, mint a tenger.
Hasznos vagyok a gyermekek, és hasznos az ifjonti évek számára:
mekkora halom gyümölcsöt hozhatnak még a parányi földek is!
Ha tudósan akarsz írni tudós barátaidhoz,

¹³ A vers legkorábbi előfordulása a *Pii pape secundi de amore. Tractatus de remedio amoris* (1480 körül, Hain 184*) kötetben, de a kötet datálása kétséges. Később ugyanez az epigramma többször is megjelent Carolus Maneken (Carolus Viruli, Menneken, Menniken) *Epistolarum formulae*jának végén, amely tartalmazza II. Pius pápának ugyanezt a levelét (pl. *Epistolae Caroli*, Pierre Levet, Paris, 1485, o5v – ISTC, im00178500, GW M33812; *Epistole Caroli*, Gaspar Otruin, Lyon, 1493, 70r – ISTC im00186300, GW M20517). Elképzelhető, hogy a költemény már az *Epistolae Caroli* valamelyik korábbi kiadásában (első ismert megjelenése: 1476) is megjelent, de ennek megállapításához az összes kiadás alapos vizsgálatára lenne szükség. Lásd Alois GERLO, *The Opus de conscribendis epistolis of Erasmus and the Tradition of the Ars Epistolica = Classical Influences on European Culture, AD. 500–1500*, szerk. R. R. BOLGAR, Cambridge UP, Cambridge, 1971, 109–110.

én témát, stílust, és teljes körű műveltséget adok neked.
Hát akkor miért késlekedsz, hogy egy kevés pénzért tudóssá válhass?
Közismert, hogy semmi se jobb, mint egy tudós férfi.

Míg Martialis, jobban mondva a könyve amiatt kért bocsánatot, hogy az epigrammák terjedelme nagyobb, mint ahogy azt az olvasó elvárná, itt épp ellenkezőleg, a könyv a rövidsége miatt kér elnézést, és ugyanakkor azt hirdeti, hogy még annál is több bölcsesség található benne, mint amit az egyébként nem csekély számú levélminta sugallhatna a vásárlónak.¹⁴ Az ókori beszélő könyvekkel szemben a kötet materiális aspektusa is jól láthatóan megjelenik: nemcsak a kötet terjedelme válik fontos kérdéssé, hanem a csekély árat is megemlíti a paratextus. Szinte enciklopédikus az a tudásanyag, ami itt a kis terjedelem ellenére megtalálható: tartalom, stílus, minden szükséges tudás („materiam, stilum cunctaque docta dabo”) fellelhető egy könyvön belül; szinte azt mondhatnánk, hogy ez az egy könyv helyettesítheti az összes többit. Ezt az enciklopédikus jelleget fedezhettük fel François Dubois epigrammájában is, amelyet a bevezetőben idéztünk: szinte paradoxikus a viszony a könyv rövidsége és tartalmi gazdagsága között, amelyet a szöveg nagy örömmel tár az olvasó elé.

Az, hogy a könyv egy enciklopédikus tudásgyűjtemény, amely minden hasznos tudást magába foglalhat, alapvetően középkori jellegű elképzelés: a summák és a memoriter-versek előszavainak gyakori témája az, hogy e művek által az olvasó egy könyvben jut hozzá a sok könyvben rejtőző tudás teljességéhez. Ennek ellenére nem ismerünk példát „Libellus loquitur” jellegű költeményre a középkorból. A kézirati paratextusok leggyakrabban csak a másolók megjegyzéseire korlátozódnak, és a könyv fiktív megszemélyesítése helyett csak kolofont találunk azokon a helyeken, ahol a nyomtatványokban a könyv szólal meg. Közismertek ezek a másolók által bemásolt, gyakran rí-

¹⁴ A terjedelmi rövidség szembeállítására a tartalmi gazdagsággal egy későbbi példa: „Lectores liber alloquitur: / Sim, licet exiguus Lector, ne sperne libellum / Perlege mox dices grandis ut iste liber / Ima probat moles: formae vis maxima summis / Sic uicit Parias Indica gemma molas.” Andreas DACTIUS, *Poemata*, Laurentius Torrentinus, Firenze, 1549, 123. Vö. Wilhelm RÜDIGER, *Studien zur humanistischen Litteratur Italiens*, II., *Andreas Dactius aus Florenz*, Niemeyer, Halle, 1897. 38. Ez a téma más paratextuális epigrammatípusokban is gyakori. Lásd pl. a magyarországi Adrianus Wolfhard versét Baptista Mantuanus kiadásában: Baptista MANTUANUS, *Contra Poetas impudice loquentes carmen elegantissimum*, Singrenius, Bécs, 1517, 1v: „Est paruus liber, unioque paruus, / Immensum ualet hic tamen, quod paruus / Vsus maior inest, solet grauari / Iniusto sonipes subinde fasce.” (Adriani Volfhardi Transylvani *Hendecasyllabi ad iuvenes*)

mes, versjellegű megjegyzések: „A könyv lemásoltatott, áldott legyen az író neve” (Hic liber est scriptus, / qui scripsit sit benedictus), vagy „Véget ért a könyv, a másolót ne érje szemrehányás” (Explicit iste liber / scriptor sit crimine liber), vagy „Dicsőség néked Krisztus, mert véget ért ez a könyv” (Laus tibi sit Christe / quoniam liber explicit iste).¹⁵

A középkori kolofónok nem a mű szerzőjét vagy kompilátorát emelik ki, hanem a másolót, aki általában saját maga, vagy egy szűkebb kolostori, káptalani, iskolai közösség kortárs és jövődöbeli tagjai számára készíti a kópiát. Ezért kell az olvasónak imádkoznia a másoló lelkéért úgy, ahogy a kolostorok középkori necrologiumai segítségével a rendház elhunyt tagjaiért volt szokás, és ezáltal válik a másolás folyamata is az üdvösség és az isteni kegyelem elnyerésének egyik eszközévé. A másolás munkájának lélekemelő és lélektisztító hatása abban is megfogalmazódik, ahogy a scriptor felmentve érzi magát azoktól a szidalmaktól, amelyek a másolási hibák vagy a mű tévedései miatt érik: az írás fáradságos munkájának haszna és a kópia elkészítésének nehézsége felmentést adhat a másolás során ejtett kisebb hibák alól. Nyilvánvaló, hogy lényegi eltérések vannak a középkori kézirat és a korai nyomtatott könyv szerzőségfogalmában és mediális természetében. Ennek ellenére azt is megfigyelhetjük, hogy a könyvet beszélgető paratextuális epigrammák gyakran ugyanazokat a témákat szólaltatják meg, mint a középkori másolók kolofónjai, természetesen retorikusan kidolgozottabb és irodalmibb formában. Ennek szemléltetésére idézek az alábbiakban néhány példát.

Szent Ágoston kisebb műveinek (*Opuscula*) Velencében, 1483-ban megjelent kiadásában találjuk a „Libellus loquitur”-műfaj legkorábbi, biztosan datálható előfordulását:

Liber ad lectorem.

Barbara quid prodest vel quid Romana trophea

Nosse, quid ethereas solis adire vias?

Quid leges, quid iura iuvat quid cuncta tenere:

Si tibi nulla anime cura salutis erit?

¹⁵ Lásd a középkori kéziratok kolofónjainak legteljesebb katalógusát: *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle*, szerk. Bénédictins du BOUVERET, Universitaires, Fribourg, 1965–1982.; Spicilegii Friburgensis Subsidia I–VI. és Lucien Reynhout tanulságokban gazdag kategorizációját: *Formules latines de colophons*, I–II., Brepols, Turnhout 2006. Az érett és a késő középkor között változás figyelhető meg a másolók szöveghez való viszonyában, erről lásd Cynthia J. CYRUS, *The Scribes for Women's Convents in Medieval Germany*, Toronto UP, Toronto, 2009, 149–165.

KISS FARKAS GÁBOR

Nil facit ex istis ad veram crede salutem
Nec sapiunt anime noxia verba deo.
Quere igitur virtutis opus quod ad ethera ducat,
Quod doceat maneant gaudia quanta piis.
Ipse ego sum qui te superas comitabor ad arces,
Me lege qui rectum dirigo qua sit iter.¹⁶

A könyv az olvasóhoz.
Mi haszna ismerni a barbár, vagy a római harci diadalokat?
Mi értelme a Nap égi útjával foglalkozni?
Mi haszna a törvényeket bújni, vagy akár a teljes jogot megtanulni,
ha nem törődsz semmit a lelked üdvével?
Hidd el, ezek semmit nem adnak az igaz üdvösséghez,
és Isten nem kedveli a léleknek ártalmas ígéket.
Keresd hát az erény művét, amely téged az égbe vezet,
és amely megmutatja, mily nagy öröm vár a kegyes hívőkre.
Én magam leszek az, aki elkísér téged az égi várakhoz,
engem olvass, én megmutatom, melyik a helyes út.

Szent Ágoston rövidebb *Műveinek* kiadása tehát azt a hatalmas hasznot ígéri a lélek számára, hogy el fogja vezetni egyenesen a Mennyországba, az égi üdvösséghez. A haszontalan olvasmányok helyett, mint a római és a barbár történelem, az asztronómia, vagy a jogi tanulmányok, ez a könyv az égbe vezető helyes utat mutatja meg (*Me lege qui rectum dirigo qua sit iter*). Hasonló gondolatot fogalmaz meg egy népnyelvi szonett is, amelyet egy Velencében, 1497-ben kiadott Missaléban találunk:

Liber loquitur.
Chi gia e servo o uol seruire dio,
aceta me per santa compagna...¹⁷

A könyv beszél.
Aki már szolgája Istennek, vagy néki akar szolgálni,
fogadjon engem szent útitársnak...

¹⁶ Aurelius AUGUSTINUS, *Enchiridion de fide, spe et caritate*, Octavianus Scotus, Venise, 1483. 275v.

¹⁷ *Missale secundum morem sancte Ecclesie Romane*, Simon Bevilacqua, Venise, 1497, 1v.

Az olasz nyelvű szonett a népnyelvtől teljesen idegen kontextusban, liturgikus és egyházi szövegek környezetben, egy misekönyv élén szólítja meg az olvasót. A pappá válás szükséges feltétele, hogy mindenki, aki Isten szolgálja kíván lenni, vásároljon magának egy misekönyvet, „per santa compagna”, azaz, hogy elkísérje és vezesse őt a hit nehéz útján. A szöveg népnyelvűsége még közvetlenebbé és elevebbé teszi az üzenet hatását. Bizonyos értelemben e „beszélő könyvek” mind Szent Ágoston *Opusculái*hoz, mind a latin nyelvű misekönyvhöz használati utasítást nyújtanak, és meghatározzák az olvasó számára a kötet elsődleges funkcióját.

Nincs nehéz dolgunk, ha párhuzamba akarjuk állítani ezeket a szövegeket a fentebb idézett középkori kolofónokkal: míg a középkori másoló a másolás befejeztével azt kérte az olvasótól, hogy mondjon imát lelki üdvéért („Hic liber est scriptus, qui scripsit sit benedictus”), a nyomtatott könyvek esetében nem az írás, hanem az olvasás az, ami üdvösséget hoz a lélek számára. Míg a kéziratos kultúrában a másolat befejezése volt a boldogság pillanata („Laus tibi sit Christe / quoniam liber explicit iste”), a helyzet drámaian megváltozott a könyvnyomtatás megjelenésével. Most már az olvasó az, aki számára a lelki üdv elérhetővé vált a rendelkezésére álló pénzügyi eszközök révén. Amikor a misekönyv az olvasóhoz beszél, úgy szól hozzá, mint fizető vásárlóhoz („aceta me”).

Könnyen találhatunk további kapcsolódási pontokat is a kéziratos kolofónok és a korai nyomtatványok paratextusai között. Horatius *Episztoláinak* egy lipcsei, 1507. évi kiadásában olvasható, hogy miként dicséri a könyv azt a munkát, amelyet a kiadó végzett a könyvön:

Liber Epistolarum Horatii Ad lectorem.
Iam censura grauis me castigauit ad unguem:
Crispantes nasos tutus adire queo.
Nam si me vitio quisquam labefecerat ullo
Id mihi iam censor sedulus eripuit.
Omnipotens pro quo deus olim praemia donet:
Eternis faciat vivere temporibus.¹⁸

Az Episztolák könyve az olvasóhoz.
Az alapos szövegkritika már tökéletesen megtisztított engem:

¹⁸ Quinti HORATIJ FLACCI *Epistolarum liber*, Liptzk [ca. 1507], 1r. (VD16 H 4918)

magabiztosan járulhatok a szigorú ítések („rezgő orrok”) elé.
Bárki is rontott meg egykor akármilyen hibával,
a szorgos kiadó azt a hibát már eltávolította.
Ezért adjon neki a mindenható Isten jutalmat:
hadd éljen örök időkön át.

A szövegkiadó nehéz munkáját, a *censura* elkészítését kell tehát Istennek jutalmaznia az örök élet megnyíló útja által. Ez a fajta jutalom ismét csak a középkori másolók könyörgését idézi fel, hogy üdvösségükért imádkozzon az olvasó, de talán tulajdoníthatunk némi jelentőséget annak, hogy a könyvet *vásárló* olvasó már nincs felszólítva imára: a szövegkiadó kívánsága megmarad a beszélő könyv felkiáltásának, *exclamatiójának*.

Még egy példát idéznék annak bemutatására, hogy elevenítik fel a „beszélő könyvek” a középkori kolofónok tematikáját. A szerző vagy a kiadó védekezése a bírálók és a kritikusok ellen talán a legnépszerűbb témája a paratextuális költeményeknek a 16. század elején. Általában a szerző vagy a kiadó barátai azok, akik megvédik a könyvet közzétevőket azoktól a névtelen támadóktól, Zoilusoktól, akik alja rágalmakat terjesztenek a kötetéről. Heinrich Bebel, a német humanista *Facetiae*jában (*Szellemes történetek*) azonban nem a barátok, hanem maga a könyv az, aki védekezni kezd. A *liber* azt ígéri, hogy kellő számú viccel és tréfával fogja szórakoztatni a közönséget, és persze mindenekelőtt Bebel gyűjteményének címettjét és mintaolvasóját, az arloni Petrus Iacobit, aki a tréfás témához megfelelő környezetben, fürdés közben hallgatja a könyv versezetét:

*Facetiae Bebelianae ad Dominum Petrum Iacobi Arlunensem balneantem.
Ad lectorem liber. H. B.*

Pone supercilium lector Nasute, dicaces
affero ego risus, atque sales lepidos.
Curia me spernat, fora me clamosa refutent,
solus ego mensis, laetitiaeque cano.
Atque etiam sapiens nos inter pocula tractet,
Et tetricas curas mitiget ipse iocis.
Nemo etiam carpet tristem qui fronte Catonem
Nouerit in libris composuisse sales.¹⁹

¹⁹ A teljes cím: *Facetiae Bebelianae ad Dominum Petrum Iacobi Arlunensem balneantem. Ad lectorem liber. H. B.* Lásd Heinrich BEBEL, *In hoc libro continentur Bebeliana opuscula*, Strasbourg, 1514,

A bebeli Szellemes történetek az arloni Petrus Iacobi úrhoz, miközben az épp fűrdőzött. Az olvasóhoz a könyv.

Ereszd lejjebb, tudálékos olvasó, az [összeráncolt] szemöldöködet,
mert gúnyos kacajt és vidám élcet hozok magammal.
Vessen meg bár az udvar, vagy a hangos törvényszék,
én csak az asztaltársaságnak, a boldogságnak dalolok.
És még a bölcs ember is szóljon rólunk poharazás közben,
és fájdalmas gondjait tréfával enyhítse.
Senki sem fog minket megróni, aki tudja, hogy még a gondterhelt halán-
tékú Cato is
könyvbe gyűjtötte a szellemességeket.

Bebel könyve tehát arra kéri mintaolvasóját, hogy tegye félre kritikus fenn-
tartásait, komolyságát, és élvezze a könyv nyújtotta humort. Ahogy az előző
esetekben, itt is könnyű felfedezni a párhuzamot Bebel könyvének kérése és
a középkori scriptor megjegyzése között: *Véget ért a könyv, a másolót ne érje
szemrehányás* („Explicit iste liber, scriptor sit crimine liber”).

Bármilyen közel is állnak tartalmilag ezek a megjegyzések, akár a lelki
üdvért szóló imára, akár a másoló bocsánatkérésére gondolunk, tagadhatat-
lan, hogy alapvető és lényegi különbség van a középkori kéziratok és a korai
nyomatványok inkunábulumai között mind a kommunikatív szituáció, mind
pedig a médium tekintetében. A másoló a kötetet legtöbbször csak egyetlen
példányban készíti el, és elsősorban saját lelki üdve érdekli. Bár többen is
használhatták a kéziratot, a legtöbb esetben az nem eladásra, hanem helyi
használatra készült.²⁰ Ezzel szemben a nyomtatott könyv esetében a szerző,
a nyomdász, a könyvárus, a könyv előállításában és terjesztésében érdekelt
összes fél elsősorban az olvasó lelki üdvéről próbál gondoskodni – hiszen
nem elhanyagolható szerepe van a könyv üzenetének terjesztésében, mint
fizető vásárló.

Ennek fényében nyilvánvaló, hogy a „Libellus loquitur” műfajának szé-
les körű elterjedése elsősorban a 15. században lezajlott médiumváltásra,
a könyvnyomtatás felfedezésére vezethető vissza. A könyv, amelynek a kö-

1v. A kezdő verssorok a *Priapuszi versek* bevezető epigrammájának imitációi: „Carminis in-
compti lusus lecture procaces, // conveniens Latio pone supercilium...”

²⁰ Természetesen érdekes kérdés lenne annak vizsgálata is, hogy az eladásra készült, nagy
számban sokszorosított pecia-szerkezetű kéziratok milyen arányban és milyen jellegű
kolofonokat tartalmaznak.

zépkor végéig elsődleges marad a szent jellege, a nyomtatás megjelenésével tömegtermékké, kereskedelmi áruvá válik. A könyv kommercializálódásának természetes velejárói lettek azok az eszközök, amelyek alkalmasak voltak a potenciális olvasóközönség mobilizálására: már a 15. század hetvenes éveiben megjelennek az első reklámkatalógusok a megvásárolható könyvek listájával,²¹ és egyre nagyobb helyet foglalnak el a kötetekben azok a paratextuális, reklámjellegű költemények, amelyek az olvasót egy fiktív dialógusba próbálják bevonni. Néha az az olvasó benyomása, mintha egyenesen markotányos csábításról lenne szó. Arisztotelész *Physicájának* Johannes Argyropylos által készített humanista újrafordításához a bécsi ferences humanista, Joannes Camers írt a könyv nevében, a könyv címlapjára: „Ne timeat mecum turba latina loqui!”²² – „Ne féljen a latinul tudók hada szóba állni velem!”

A paratextusok reklámjellege akkor a legegységesebb, amikor a verses praeliminária egyetlen funkciója az, hogy röviden összefoglalja a kötet tartalmát, és tájékoztassa az olvasót (vagy ha a címlapon található, inkább a vásárlót) a kötet tartalmáról. A „*Libellus loquitur*” műfajába tartozó költemények legnagyobb része ebbe a típusba sorolható. A francia humanista Robert Gaguin történeti műve, a *De origine et gestis Francorum* a lehető legegyszerűbb módon, saját tartalmát elmondva próbálta reklámozni önmagát: a mitológikus kezdetektől, Trójától és Sicambriától egészen a jelenig egyetlen egy könyvben foglalja össze a teljes francia történelmet, összegezve más történészek munkáit:

Liber loquitur.
Ecce recente toga venio liber undique mundus,
Promere quos reges Francia celsa tulit.
Tempora, gesta, locos, fortem praeludia, famam,
Ex multis lecta codice claudio breui.
Mille tibi annorum reserabo ex ordine soles,
Et supra si te gentis origo iuvat,

²¹ Lásd Konrad Burger, *Buchhändleranzeigen des 15. Jahrhunderts*, Hiersemann, Leipzig, 1907.; Günter RICHTER, *Bibliographische Beiträge zur Geschichte der Buchhändlerkatalogen = Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft, Festschrift für Hans Widmann*, Hiersemann, Stuttgart, 1974, 182–229.; Günter RICHTER, *Humanistische Bücher in den Buchhändlerkatalogen des 15. und 16. Jahrhunderts, = Das Verhältnis der Humanisten zum Buch*, szerk. Fritz KRAFFT – Dieter WUTTKE, Boldt, Boppard, 1977, 184–208.; Hans Michael WINTEROLL, *Summae innumerae. Die Buchanzeigen der Inkunabelzeit und der Wandel lateinischen Gebrauchstexte im frühen Buchdruck*, H. D. Heinz, Stuttgart, 1987.

²² ARISTOTELES, *Libri octo physicorum*, ford. Johannes ARGYROPYLUS, Winterberger, Bécs, 1508, 1r.

BESZÉLŐ KÖNYVEK

Quam primo peperit factus de Troe Sycamber,
Condidit et Francum latius imperium.
Ne rugis frontem, ne sanna surrige nasum:
Sed bonus ac aequus lector amice lege.²³

A könyv beszél.

Új tógában, tiszta könyvként járulok ide azért,
hogy előadjam, milyen királyokat nemzett a fenséges Franciahton.
Az időpontokat, eseményeket, helyszíneket, a sorsot, kezdeteket, hírnevet,
amelyet sok helyről olvastam össze, egy rövid könyvbe zárom...

Még Erasmus is írt ilyen költeményt pályája kezdetén, talán 1489 körül, jól-lehet érettebb fejjel minden bizonnyal önmagához méltatlannak találta volna ezt a feladatot. Ez a verses paratextus, amely gyakran megjelent az *Enchiridion militis christiani* előtt, arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a klasszikus és a keresztény kultúrát egységben kell szemlélni, de úgy, hogy a kereszténység mindig a pogány kultúra felett kell, hogy álljon:

Libellus loquitur
Nil moror aut laudes, leuis aut conuicia vulgi,
Pulchrum est vel doctis, vel placuisse piis.
Spe quoque maius erit mihi si contingat utrunque:
Cui Christus sapit, huic si placeo, bene habet.
Vnicus ille mihi venae largitor Apollo,
Sunt Helicon huius mystica verba meus.²⁴

A könyvecske beszél

Nem törődöm sem a dicsérettel, sem a felszínes tömeg támadásaival:
az a szép, ha a tanultaknak, vagy a kegyes hívőknek tetszünk.
Ha mindkettőt sikerül elérnem, akkor az már több lesz, mint reméltem.
Jól van, ha olyannak tetszem, akinek Krisztus való a kedvére.
Krisztus az én Apollóm, ő szellemem forrása,
és az ő rejtelmes szavai az én Helikonom.

²³ Robert GAGUIN, *De Francorum regum gestis*, Jean Petit, Paris, 1504, Aa1v.

²⁴ Carm. 16., lásd ERASMUS, *The Poems of Desiderius Erasmus*, kiad. C. REEDIJK, Brill, Leiden 1956, 170–171. A költeményt elemzi Mark VESSEY, *Erasmus' Lucubrationes. Genesis of a Literary Oeuvre = Author, Reader, Book. Medieval Authorship in Practice*, szerk. Stephen PARTRIDGE – Erik KWAKKEL, Toronto UP, Toronto, 2012, 239–244.

A keresztény humanizmus szellemében Erasmus Jézus Krisztussal helyettesíti be Apollón, és az evangéliumok lesznek az ifjú humanista helikoni csúcsai: maga a könyv fejt ki itt a mű egyik leglényegesebb célkitűzését, a klaszszikus forma és a keresztény tartalom egyesítését.

Az egyetemi nyomtatványokban található nagyszámú „Libellus loquitur” jellegű vers arra utal, hogy a didaktikus művekben különösen nagy népszerűségnek örvendett ez a paratextuális verstípus. Georg Rithaymer (Zsámboky János görögtanára) 1524-ben adta ki Bécsben kezdők számára írt görög nyelvtanát, és ennek címlapjára illesztette az alábbi epigrammát:

Ἡ βίβλος πρὸς τὸν φιλομαθῆ.
Βαῖον ἐγὼ, χρηστὸν δε, καὶ οὐκ ἀπόβλητον ἐν ἄλλοις
Βίβλιον εἰμι, πῶλον πᾶσι διδασκόμενοις.²⁵

A könyv a tanulni szándékozóhoz.
Kis könyv vagyok, de hasznos, és más szempontból sem elhanyagolható:
én vagyok a kapu mindenkinek, aki tanulni akar.

Első ránézésre Rithaymer költeménye nem több, mint iskolás ujjgyakorlat, de a közlés kontextusa kiemeli a fontosságát. A nagyrészt görög betűkkel szedett címlap közepén olvashatjuk, szintén görög betűkkel, egy kezdőknek szánt görög nyelvtanban. A csak latinul tudó diákok számára nehezen érthető szöveg egzotikus jellege, az idegen betűtípusok kihangsúlyozása hozzájárulhatott ahhoz, hogy a költemény kíváncsivá tegye az érdeklődő diákokat, azaz elérje a kívánt hatást.

Már említettük, hogy a szigorú *censura*, az alapos szövegkiadói munka is felkeltheti az olvasók figyelmét. A *Stauromachia* szerzője, Stephanus Taurinus túl is lép a „Libellus loquitur” szokványos műfaji keretein, és a könyv szónoklata helyett fordulatos dialógust kreál a könyv és az olvasó között, amelynek fő célja, hogy felhívja a figyelmet arra az alapos szövegkiadói munkára, amelyet Johannes Cuspinianus végzett Florus, a római történetíró szövegén:

*Ad Flori Elimatissimi Librum Stephani Taurini*²⁶
Te quis in Austriacas labor immigrare penatesLec[tor]

²⁵ Georg RITHAYMER, *Compendium in octo partes orationis et temporum formationes*, Singrenius, Vienne, 1524, 1r. Nem javítottam az eredeti kiadás ékezését.

²⁶ Lucius FLORUS, *Libri historiarum quatuor*, Joannes Winter[burger], Vienne, 1511, 3r.

BESZÉLŐ KÖNYVEK

Complerit, narra culte libelle mihi.
Gratificor, quoniam scitaris digna relatuLib[er]
Quaesiti causas connumerare tibi.²⁷
Oblitus insigni scabredine mendaque passus
Turpia, sentosum singula corpus erant.
Singula corpus erant lacerum, deerant medicantes,
Qui plagas possent consolidare meas.
Thersiti similis: quo non defo[r]mior alter
Ad Troiam uenit, plusue petulcus homo.
[...]
Vera refers, namque est uatum lepidissimus unusLec[tor]
Artem Phaebaeam Cuspinianus habens.
[...]

Florus alaposan kigyomlált könyvéhez Stephanus Taurinus:
Olvasó: Mesélj nekem, könyvecske, miféle nyomorúság
kényszerített arra, hogy osztrák földre vándorolj?
Könyv: Köszönöm kérdésed, mert olyat kérdezel,
amiről érdemes beszámolni azért, hogy felsoroljam a szóban forgó ügy okait.
Szörnyű rüh vetett rám árnyékot, és csúf hibákat szenvedtem el,
e hibákból állt a tövises testem.
E hibákból állt a szétmarcangolt testem,
és nem volt orvos, aki e sebeket meggyógyítsa.
Therszítészhez hasonlítottam, akinél nem volt
Trója alatt sem csúfabb, sem pimaszabb férfi.[...]
Olvasó: Igazat szólsz, mert Cuspinianus a költők közül a legelmésebb,
akinek jutott az apollóni művészetből [...]

Taurinus verse és a többi idézett példa mind azt mutatják, hogy „Libellus loquitur” témájú költemények megjelenése egy nagyobb kiterjedésű, általánosabb folyamat részét képezik, amelyet úgy nevezhetnénk, hogy a „dedikációs költemény dialogizálódása”. Mindazok a témák, amelyek már a középkori kolofónokban jelen voltak, akár az irigykedőkkel és a szidalmazókkal szembeni apológia, akár a kiadás/másolás munkájának dicsérete, az olvasás üdvösségre vezető mivoltának hangsúlyozása, vagy egyszerűen a másoló/kiadó

²⁷ E két sor imitáció Ovidiustól (*Átváltások* 4, 131–132).

személyének dicsérete, ezekben a versekben egy dialógus részévé válnak, amelyhez a műfaji kereteket az antikvitásból származó, de ott teljesen más jellegű toposzokat tartalmazó költeménytípus, a „*Libellus loquitur*” adja.

Ez a fajta dialogizálódás nemcsak az írott paratextusokra fejtett ki nagy hatást, hanem a képi paratextusok világát is át tudta alakítani. Jól ismert tény, hogy a 15. század, és különösen annak a második fele, egy olyan időszak, amikor a vizuális kultúra addig ismeretlen mértékben jut el szélesebb közönséghez, részben a fametszetes nyomtatványok, részben pedig a nyilvános (templomi, közösségi) terek eddigieknél nagyobb léptékű vizuális felhasználása révén.²⁸ Ebbe a folyamatba illeszkedik be az a metszet is, amelyet Bonifacius de Ceva, a ferences rend franciaországi provinciálisának *Viaticae excursiones* (1515) című munkája elején találunk. Bonifacius de Ceva Gosztonyi János győri püspöknek ajánlotta munkáját, a neki szóló dedikáció és a paratextuális költemények után két, teljes oldalt betöltő illusztrációt találunk a kötetben: egy *Ecce homo*-jelenetet és egy keresztre feszítést. Mindkét fametszet magyarázó feliratokkal van ellátva. Az elsőben, az *Ecce homo*hoz írott versben a szerző szinte himnikus hangon – de disztichonban – szólítja meg Krisztust, létrehozva ezzel a kép és a szerzői kommentár közti dialógus terét. Ezt követően a második fametszet már kilép a könyv magába zárt világából, és úgy próbál kommunikálni a képet néző és a verset olvasó befogadóval, hogy a „*Libellus loquitur*” költemények módjára kiszól hozzá: A metszet felirata arra szólítja fel az emberiséget, hogy a kép nézése, a krisztusi szenvedés befogadása által jusson el a keresztény tanításig, és kerülje ezentúl a felebarátok ellen elkövetett gátlásokat.

Huc animos, huc verte oculos, huc dirige mentem,
Heu mortale genus: manibus quid saeva nefandis
Fratribus arma paras: non hoc tormenta magistri
Mansueti docuere tibi, qui cuncta creavit.²⁹

²⁸ Számos művészettörténész szólt ezekről a változásokról, lásd pl. David FREEDBERG, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*, Chicago UP, Chicago, 1989.; Hans BELTING, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, Beck, München, 1990.; Jeffrey F. HAMBURGER, *Nuns as Artists. The Visual Culture of a Medieval Convent*, California UP, Berkeley, 1997.; Jeffrey F. HAMBURGER, *The Visual and the Visionary. Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*, Zone, New York, 1998.; Olivier BOULNOIS, *Au-delà de l'image. Une archéologie du visuel au Moyen Âge, Ve-XVIe siècle*, Paris, 2008.

²⁹ Bonifacius de CEVA OFM, *Viaticae Excursiones ad reuerendi in christo patris & domini domini Johannis Gozthon: insignis Jauriensis ecclesie graciousissimi Presulis: ac Comitis venustissimi instantiam nuper de nonnullis hominum vicis sparsim edite*, Jean Petit, Paris, 1515, f. A4v.

BESZÉLŐ KÖNYVEK

Fordítsd ide lelked, fordítsd ide szemed,
fordítsd ide figyelmed, ó halandó faj:
miért készülsz vad harcra felebarátaid ellen istentelen kezekkel?
Krisztus, a szelíd mester, aki mindent teremtett, nem ezt tanította neked
szenvédése által.

A paratextuális helyzetű kép, amely a nézőt megszólítja, tulajdonképp nem más, mint a beszélő könyv vizuális megfelelője: a metszet által ébresztett vallásos érzelmek nyújtanak egyfajta beavatást ahhoz, hogy a képet követő könyvet hogyan is olvassuk, hogyan is közelítsünk Bonifacius fráter bűnök ostorozó beszédeihez. A *Viaticae excursions* példája arra figyelmeztet,

hogy nem csak a beszélő könyvet megjelenítő paratextuális versek, hanem a nézőhöz szavakkal vagy képi üzenetekkel szóló illusztrációk is fontos szerepet tölthettek be az olvasóval való dialogikus viszony felépítésében.

Természetesen túlzott leegyszerűsítés lenne a befogadóval kiépített dialogikus viszony eredetét csak a késő középkori spiritualításra és a könyvnyomtatás felemelkedésére visszavezetni. A hívó és a szent képi reprezentációja közti közvetlen interakció, tehát egyfajta dialógus, nagyon gyakori eleme az érett középkor hagiográfiájának is, elég itt Assisi Szent Ferenc, Clairvaux-i Szent Bernát vagy Aquinói Szent Tamás legendáira gondolni, akiket mind megszólított ima közben a keresztre feszített Jézus valamilyen figuratív ábrázolása. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az ima retorikája is alapvetően az Istennel folytatott dialóguson alapul. Ahogy már Cyprianus is megfogalmazta a Kr. u. 3. században, mind az ima, mind a Szentírás olvasása a hívő kötelessége, mert az imában szólhat a hívő Istenhez, Isten pedig az Írás által beszél a hívőhöz: „állhatatosan imádkozz, vagy olvass: itt te beszélsz Istenhez, ott Isten tevéled.”³⁰ Ez a gondolat gyakran visszatér az egyházatyáknál.³¹ Aranyszájú Szent János egy homíliájában kifejezetten Isten és a Biblia olvasója közti dialógusról beszél, a *dialegomai* igét használva: „Mondd, hát nem Istennel társalogsz, amikor imádkozol? Hallgasd miképpen társalog veled, amikor olvasol!”³² Nyilvánvaló, hogy a középkori kultúrában nagyon erős gyökerei vannak az olvasás folyamata során létrejövő szerepek dialogikus módon való felfogásának, és a „beszélő könyvek” váratlan népszerűségét annak is tulajdonítjuk, hogy készen állt a 15. századi olvasóközönség arra, hogy ilyen módon, dialogikusan közelítsen olvasmányaihoz.

Miképp értékelhetjük tehát a „beszélő könyv” megjelenését, helyesebben újramegjelenését a 15. század végén? A fentiekben talán sikerült bemutatnom, hogy többről van szó, mint egy antik retorikus-irodalmi eszköz felélesztéséről. A műfaj váratlan sikerének keretét nem csak az antik szövegek imitációja teremti meg, hanem az a könyv és olvasója közti dialogikus viszony is, amely a késő antik–középkori keresztény kultúrában központi szerepet játszik. Egy-

³⁰ „sit tibi oratio adsidua vel lectio: nunc cum Deo loquere, nunc Deus tecum.” Cyprianus, *Ad Donatum*, 15. Lásd Cyprien de CARTHAGE, *A Donat et La vertu de patience*, kiad., ford. Jean MOLAGER, Cerf, 1982.

³¹ Ágoston híres „Tolle, lege” történetén kívül lásd még Szt. Jeromos *Epist.* 22, 25, 1: „Oras: loqueris ad sponsum; Legis: ille tibi loquitur” és Szt. Ágoston, *Enarr. in Ps.* 85, 7: „quando legis, deus tibi loquitur, quando oras, deo loqueris”.

³² Aranyszájú Szt. János, *Hom. de 1 Thess.* 6, 4.: „ὅταν εὐχῆ, οὐχὶ τῷ θεῷ διαλέγῃ, εἰπέ μοι; ὅταν ἀναγινώσκῃς, ἀκούε αὐτοῦ σοι διαλεγομένου”. Összefoglalóan Neil ADKIN, „Oras: loqueris ad sponsum; Legis: ille tibi loquitur” (*Jerome, Epist.* 22,25,1), *Vigiliae Christianae* (46) 1992, 141–150.

BESZÉLŐ KÖNYVEK

úttal a műfaj által továbbított üzenet is alapvetően megváltozik, és a középkori másolók paratextuális gondolatainak örökségét viszi tovább. A folyamatot a könyvnyomtatás katalizálta, amely létrehozta a történelem „első tömegtermelésben előállított áruját”, a könyvet.³³ Ez teremtette meg azt az igényt, hogy a nyilvánosság keresésének új formái szülessenek, és az egyre növekvő számban hozzáférhető könyvek mind megtalálják a maguk olvasóját.

³³ A könyv, mint a „first mass-produced commodity”: Kevin PASK, *The Emergence of the English Author. Scripting the Life of the Poet in Early Modern England*, Cambridge UP, Cambridge, 1996, 4.